

ПОНЯТТЯ «МІГРАЦІЇ» : СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ ТА МОЖЛИВІ ПЕРСПЕКТИВИ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

В статті розглянуті основні підходи до розуміння поняття «міграція». Пропонується застосування теорії соціальної мобільності як фундаменту для аналізу і формування адекватного розуміння сутності міграційних процесів

Ключові слова: міграція, просторове переміщення, соціальна мобільність

В статье рассмотрены основные подходы к рассмотрению понятия «миграция». Предлагается применение теории социальной мобильности как фундамента для анализа и формирования адекватного понимания сущности миграционных процессов

Ключевые слова: миграция, пространственное перемещение, социальная мобильность

The main approaches to the comprehension of concept «migration» are considered in the article. The theory of social mobility as bases for analyzing and developing of adequate notion of migration process is proposed

Keywords: migration, spatial moving, social mobility

Актуальність. Теоретичний аналіз просторового переміщення мільйонів людей та формування поняття «міграція» не втрачає своєї актуальності, не зважаючи на те, що дослідження цього складного соціального явища тривають вже більше ста років. Чим є міграція за своєю природою і хто такі мігранти – ця проблема має велику кількість інтерпретацій.

На даний момент існує більше сотні термінологічних визначень міграції. Проте ці визначення навряд чи можуть скласти якусь динамічну картину розвитку і уточнення щодо розуміння даного терміну. Навіть на питання приналежності того чи іншого типу або масштабу переміщення до міграції матимемо суттєві розбіжності в думках дослідників.

Таке розмаїття визначень міграції легко зрозуміти, якщо згадати, що визначення, в першу чергу – це логічна операція, за допомогою якої ми вказуємо на сутність відбитих у понятті предметів, розкриваємо поняття і таким чином відмежовуємо континуум предметів, що визначаються. З двох основних функцій дефініції, комунікативної і пізнавальної, саме друга є джерелом складностей, оскільки окрім обмеження континууму предметів, висуває вимогу розкриття сутності цих предметів.

Саме у відсутності комплексного розуміння сутнісних ознак міграції ми вбачаємо причину такого становища. Очевидно, що без соціологічного аналізу саме соціальної природи міграції, та її детермінуючих факторів неможливо дати більш-менш наукового та універсального понятійного визначення.

Мета: Таким чином, наукова проблема пошуку теоретичного фундаменту, який би допоміг досягти, якщо не єдиного, то хоч конвенційного, соціологічного розуміння сутності міграції, залишається актуальною. Власно цей пошук і є метою даної статті.

Вважаємо, що будь-який аналіз теоретичних підходів до розуміння сутності міграції варто розпочинати з конкретизації цих підходів.

Основою огляду сучасного стану означеної проблеми стали роботи провідних українських та зарубіжних дослідників міграційних процесів: С.Макеєва, О. Малиновської, І. Прибиткової, О. Хомри, М. Шульги, Л.Рибаковського, Т.Юдіної, Е. Валерстайна, Д. Масея, Т. Файста та інших.

Одним з перших ґрунтовний аналіз підходів до розуміння міграції населення зробив Л. Рибаковський. Він поділив запропоновані радянськими вченими (соціологами, економістами, демографами, географами та ін..) визначення міграції на три основні групи, прийнявши як класифікаційну ознаку сутнісний момент [14].

До першої групи він відніс поширені наприкінці ХХ століття визначення, що, на його думку, змішують різні види руху населення, зокрема, міграційний і соціальний. В них до міграції відносять галузевий, територіальний, професійний і соціальний рух. Саме такий підхід до визначення міграції О.У. Хомра називав широким [16]. Результатом такого підходу стали роботи, в яких міграцію визначали як будь-яку форму соціального руху, чи як будь-яке переміщення незалежно від зміни місця в географічному просторі.

До другої групи, яку Л. Рибаковський назвав найпоширенішою й визнаною нині більшістю, належать ті визначення міграції, які головною складовою процесу вважають територіальні переміщення населення.

Але й у контексті територіальних переміщень міграцію населення можна розглядати в широкому розумінні слова як сукупність усяких переміщень людей у просторі й у більш вузькому, спеціальному значенні слова - як сукупність переселень людей, пов'язаних зі зміною ними місця проживання на відносно тривалий строк [10].

При широкому підході під міграцією розуміється все різноманіття просторового руху населення, незалежно від його характеру, цілей, причин та наслідків. Тобто до міграції відносять як поїздки у відрядження, відпустку й інші регулярні або епізодичні короткотривалі переміщення, так і переїзди, в результаті яких відбувається зміна регіону чи країни проживання. Більшість дослідників виключають із міграції ті просторові переміщення, які відбуваються в межах того самого населеного пункту. Однак є приклади, коли до міграції відносять всі переміщення, які відбуваються й усередині населених пунктів, навіть якщо вони пов'язані з відвідуванням торговельних підприємств [9, с.6].

При вузькому підході до міграції відносять такий процес просторового руху населення, що в остаточному підсумку веде до його територіального перерозподілу. У цьому випадку віднесення просторового переміщення до міграції визначається фактичним переселенням з однієї місцевості в іншу й формальною ознакою такого переселення, зокрема в Україні, є реєстрація на новому місці проживання.

До третьої групи Л. Рибаківський відніс такі визначення міграції, які не розрізняють поняття «переміщення» та «мобільність», що, на його думку, неправомірно. Крім того, саме у підміні термінів «мобільність» і «міграція» він вбачає і основну помилку дослідників першої групи теорій. Спираючись на роботи ряду радянських вчених, зокрема на його спільній з Т. Заславською, Л.Рибаківський наполягає на тому, що ці поняття не є ідентичними. Він підкреслює, що мобільність – це не переміщення, а готовність до нього.

Хоча позиція Л. Рибаківського видається цілком обґрунтованою, але в соціологічній літературі як українській, так і зарубіжній давно склалася традиція розуміння мобільності саме як переміщення, і треба погодитися з думкою відомого українського соціолога С. Макеєва, що за таких умов протиставлення понять «мобільності» і «переміщенням» втрачає будь-який сенс» [5,с.11-12].

Ґрунтовний аналіз сучасного стану розуміння міграції як в українській, так і в зарубіжній літературі зроблено відомою українською дослідницею О.Малиновською [6]. Міграцію дослідниця розглядає, як територіальний рух населення, на відміну від природного чи соціального. Проте і в рамках підходів, за яких міграція визначається як виключно територіальні переміщення, О.Малиновська виділяє кілька груп залежно від масштабу підходу, від найзагальнішого до максимально звуженого. До аналізу дослідницею були залучені роботи науковців не тільки з країн пострадянського простору, які мають спільні наукові традиції, але й з країн, що традиційно зветься далеким зарубіжжям, крім того аналізувався й категоріальний апарат міжнародних міграцій.

Однак, проведений майже через двадцять років аналіз значно ширшого кола наукових робіт виявив практично ті самі протиріччя і проблеми в розумінні феномену міграції і визначенні об'єктів міграційних досліджень. В межах загальних підходів, об'єктами досліджень стають переміщення, які більшість

дослідників не вважає міграційними, а при звужених з кола досліджень випадають соціальні процеси, які потребують уваги як з точки зору розвитку відповідної теоретичної основи для вивчення окремих видів міграції, так і з точки зору їх контролю в межах державних міграційних стратегій.

Таким чином, незалежно від широти підходів, більшість дослідників вважає основною сутнісною рисою міграції переміщення у географічному просторі.

Водночас, позитивною тенденцією у розвитку теоретичного осмислення міграції можна вважати те, що все більше дослідників, усвідомлюючи складність, багатозначність міграційних процесів, їхніх наслідків для сучасного світу, відзначають зростаючу роль індивідів у формуванні й розвитку нових суспільних структур і процесів, тим самим підкреслюючи її соціальну сутність.

Намагаючись як найповніше охопити природу міграції та одночасно відділити усі інші випадки переміщень автори вдаються до різноманітних поєднань. Географічна складова в різних теоріях доповнюється: соціо-економічною, політичною, соціо-психологічною та соціально детерміністичною.

Найактуальніші сучасні соціологічні теорії, що включають до свого дискурсу міграційну проблематику, можна умовно розділити на дві групи. До першої належать теорії, або навіть наукові течії, в яких міграція розглядається як засіб, що використовується акторами різного рівня для досягнення певної мети. Друга група дослідників вбачає в міграції наслідок онтологічних процесів

Для першої групи прикладом макрорівневого підходу є теоретичні напрацювання Еммануїла Валлерстайна. Він припускає існування конкретної своєрідної історичної системи («капіталістичної світ-економіки»), темпоральні границі якої простираються від XVI сторіччя дотепер. У її просторові рамки спочатку входила Європа (або її більша частина) і Латинська Америка, а згодом, у міру свого розширення, вона охопила всю земну кулю. Її структура утворена осьовим поділом суспільної праці, що відбивається через нееквівалентний обмін між центром і периферією системи.

Описуючи феномен ієрархічності Світ-економіки, Валлерстайн розподілив світ на три підсистеми – периферія, пів-периферія і центр. Міграція в рамках цієї концепції розглядається як наслідок економічного сегментування світу та існування світ-системного ринку праці, а також поляризації світ-системи. Оскільки описана система є капіталістичною, то її головною метою є нагромадження капіталу. Останнє ж оптимізується створенням дуже широкого географічно поділу праці, що у наші дні охоплює увесь світ. Поділ праці передбачає потоки: потоки товарів, потоки капіталу, потоки робочої сили [4].

Таким чином, міграція виступає як засіб задоволення потреб більш сильних систем центру за рахунок слабшої периферії. Відмітимо, що міграцією за такого підходу вважаються лише переміщення між не рівними сегментами світ-системи, до того ж, лише ті переміщення, які детермінуються світовим розподілом праці.

З теорій, що виходять з рівня індивідуальних практик, найпотужнішим представником можна вважати теорії соціальної мобільності, зокрема українську (радянську) школу. Теорія розроблена її представниками, зокрема С.А. Макєєвим, пов'язала в одному концепті соціальні, демографічні, економічні, та географічні детермінанти соціальних переміщень.

З точки зору цієї теорії, одним з беззаперечних засобів до соціальної мобільності, фактором, який впливає на шанси і способи її здійснення, є міграція.

Часто вона детермінує шляхи здійснення соціального переміщення. Наприклад, отримати вищу освіту в селі майже неможливо. Проте вірне і інше твердження – часто саме бажання до мобільності і відмінності у можливостях до неї в різних соціально-географічних просторах є детермінуючим фактором щодо міграційних переміщень.

Окрім того, в дослідженнях цієї школи знайшла підтвердження теза про жорсткість системи як фактора мобільності. Багато індивідів опинялись не на тих робочих місцях, до яких прагнули або до яких спрямовувала їх освіта. В результаті зіткнення своїх планів і реальності існуючої соціальної та економічної системи, деякі працівники зазнали регресивної або дискваліфікаційної мобільності.

До такого ж висновку прийшов і інший помітний представник даної групи (міграція - інструмент) Томас Файст. Саме жорсткість системи в протиставленні з потребою в мобільності він визначає як головну детермінанту міграційного процесу [2].

Друга група, що нині є найпоширенішою, вбачає в міграції наслідок онтологічних процесів, зокрема, соціально-трансформаційних, політичних, економічних, демографічних. Таку позицію, наприклад, певною мірою обстоює З.Бауман. В його теорії міграція виступає як результат модернізації світу [3].

Одним з аспектів цієї модернізації є «смерть фізичного простору». Сучасні технології досягли рівня, коли передача інформації електронними засобами нині практично миттєва, і для цього потрібно всього лише вставити штепсель в розетку; співтовариству, щоб організувати спілкування у власних межах, ігноруючи електронні засоби масової інформації, доведеться покладатися на консервативні способи зборів і бесід, у рамках яких швидкість передачі [і засвоєння] інформації має «природні межі», а витрати цих процесів високі й, в усякому випадку в порівняльному відношенні, мають тенденцію до росту. Результатом стає девальвація місця.

Фізичний, не кібернетичний, простір, де мають місце не віртуальні, а безпосередні зв'язки, перетворюється всього лише в площадку для доставки, поглинання й переробки інформації, по своїй природі екстериторіальної, кіберпросторової.

В суспільствах, де все міняється з великою швидкістю, не залишається місця для довгострокових зв'язків. Тому рухливі форми соціальності стають більш доцільними і популярними. Відповідно можна констатувати розпад класичних систем стримування (як то вірність батьківщині, традиційний уклад «життя родами» і.т.п.)

З. Бауман вважає, що в цьому модерному світі, мобільність виступає як захищеність, а високий її рівень - як ознака елітарності.

На цьому тлі поступово нівелюється пануюча позиція аборигенів і нездатність до міграції стає скоріш ознакою злиденності.

До другої групи можна віднести і наробітки дослідницької групи Д. Масея. З погляду теорії так званої "кумулятивної", тобто накопичувальної причинності, розробленої Д. Масеєм [8] міграція є динамічним процесом у якому кожне із здійснених рішень про виїзд впливає на зміни у соціальному середовищі й призводить до нових міграцій. Група дійшла висновку, що міжнародні міграції виникають в ході соціальної, економічної й політичної трансформації, що

супроводжується поширенням капіталістичних ринкових відносин на доринкові й неринкові суспільства (відповідно до теорії світових систем). Масей відзначає, що в контексті глобалізації економіки перехід до ринку й інтенсивних методів виробництва в селянських або командних економіках руйнує сформовані соціальні й економічні зв'язки й приводить до широкомасштабного витиснення людей зі звичного способу життя, створюючи мобільні групи населення, які активно шукають нові шляхи досягнення економічного благополуччя. Дослідження показують, що мігранти прибувають зовсім не з бідних ізольованих місць, які відірвані від світових ринків, а з тих регіонів і країн, які переживають етап швидких змін внаслідок їх включення в глобальну торговельну, інформаційну й виробничу мережу.

Тобто, міжнародна міграція є результатом не недостатнього ринкового розвитку, а саме процесу розвитку самих ринків

Хоча, як вже згадувалось, в сучасних дослідженнях міграції домінує підхід, прибічники якого основною сутнісною рисою міграції вважають переміщення в географічному просторі, все ж, серед дослідників даної групи поступово зростає число тих, хто відзначає зростаючу роль індивідів у формуванні й розвитку нових суспільних структур і процесів, тим самим підкреслюючи соціальну сутність міграційних процесів.

Зокрема, теорії даної групи привертають увагу до важливості змін у ідентичностях сторін учасників міграційних процесів. Ця позиція знаходить певну підтримку як в емпіричних, так і теоретичних дослідженнях сучасних соціологів. Так, за визначенням Т. Юдіної, мігранти в соціологічному розумінні - це соціальні групи, члени яких усвідомлюють себе цілісним суб'єктом поведінки на новому місці проживання і відзначаються відчуттям групової солідарності [18]. І хоч там акцент зроблений на формуванні колективності, а ми воліємо розглядати індивідуальні ідентичності просто типізовані по групам, проте твердження про зміни у базовій ідентичності очевидно спільні.

Як вже згадувалось вище, певні зміни в ідентичності мігрантів і зв'язок цих змін з самим переміщенням відмічає Дуглас Массей [8]. Щоправда, етап, на якому ці зміни відбуваються, ще не визначено. В Массея лунає версія, що вони спричинені глобалізацією і економічно-технічним розвитком країн реципієнтів і є фактором формування потенціалу мобільності. Ми ж схилиємось до того, що зміни відбуваються на всіх трьох етапах міграційного переміщення (підготовчому, власно переміщення, інтеграційному).

Підтвердження зв'язку між міграцією і трансформацією ідентичностей самих мігрантів міститься в дослідженні І. Прибиткової [11, с. 45-50]. Вона констатує серед іншого, що трудові мігранти відрізняються від співвітчизників, які не вдавалися до роботи за межами України, цілою низкою характеристик, серед яких більш високі оцінки власного соціального статусу, вищий адаптаційний потенціал, раціоналізм у виборі життєвих стратегій, висока мотиваційна напруженість. Крім того, для них характерні нові способи й стандарти поведінки на ринку праці, інший образ і стиль життя, специфічні зразки соціальної поведінки, інша система цінностей і т.п.

На сьогодні можна відзначити поступове поєднання згаданих підходів, адже з розумінням складності об'єкта посилюються синтетичні акценти в дослідницькій практиці. Тому все більше вчених намагається дистанціюватись від прийнятих в межах їх підходів позицій і залучити до аналізу елементи конкуруючих теорій.

При формуванні синтетичної позиції, з одного боку, більшість дослідників справедливо наполягають на тому, що за будь-якої широти підходу, до міграції не може бути віднесений рух, не пов'язаний з просторовим переміщенням. З іншого боку, посилюється розуміння, що соціальне переміщення також є сутнісною рисою міграції. В результаті зростає кількість як українських, так і зарубіжних дослідників, які визначають міграцію як соціо-географічне переміщення.

Вважаємо, що така позиція знаходить підтвердження в теорії соціальної мобільності Петирима Сорокіна, хоча ця теорія і не містить однозначного визначення міграційного переміщення.

Фактично, навіть впроваджене П. Сорокіним розведення соціального і геометричного простору не заперечувало їх зв'язок. Сорокін бачить геометричний простір як певний «всесвіт», в якому розташування предметів визначається стосовно інших предметів обраних за точки відліку.

Соціальний же простір - це такий самий всесвіт що складається з народонаселення землі [15]. Згідно вченню Петирима Сорокіна соціальний простір можна побачити як систему координат, де векторами будуть основні типи суспільних нерівностей : економічну, політичну, професійну. Економічний вектор відбиває відмінності у розподілі різноманітних матеріальних благ. Бідність і багатство це полюси, між якими розташовуються індивідуальні позиції людей чи господарств. Так само «політичний» вектор відбиває розподіл населення на правлячу еліту та підпорядковану їй більшість. Цікаво, що за економічним вектором нормою вважається ромбовидна дисперсія, за якої більшість населення знаходиться приблизно посередині між полюсами а екстремальні значення показника рідкісні. В той самий час для політичної шкали характерно зосередження влади в руках меншості, часто спорідненої класовою приналежністю.

Останній «професійний» вектор має відбивати відмінності у престижі професійної зайнятості індивіда. Згідно уявлень Сорокіна, професії стоять в ієрархії тим вище, чим важливіші функції вони виконують в організації життя суспільства та контролю за підтриманням порядку.

Звичайно, можливі переміщення, які відбуваються лише в одному з просторів, саме ним зазвичай і приділяється більша увага.

Але соціальний простір має своє вираження і в геометричному.

Геометричний простір Сорокіна не є ідентичним простору географічному, якщо мова йде про людей, а не про предмети. Оскільки особливості і ресурси території впливають на особливості соціального простору.

Найпростіше це видно на прикладі діяльності деяких інститутів. Так, інститут права діє в межах держави і заміниться з переходом умовного (можливо об'єктивованого) кордону. Так само «прорив» соціального у геометричне можна спостерігати у розподілі районів міста на більш та менш престижні.

Як приклад переміщення лише в геометричному просторі часто наводять переїзд спеціаліста в певній галузі з одного місця на інше. Проте, навіть в цьому випадку не складно знайти соціальний підтекст. По перше, при переїзді з одної держави в іншу людина потрапляє в інше суспільство, де параметри, що формують соціальний статус, можуть зазнавати змін або мати різні значення. Наприклад, повага до професії, що пов'язана з високоінтелектуальною діяльністю, може бути більшою (чи меншою) в більш розвинених країнах. Або просто повага до людини як особистості широко укорінена в культурі. Так само можливо, що за ті ж посади в розвинутіших країнах встановлено більшу матеріальну винагороду.

Міграція ж як мінімум замінює статус «місцевого» на «мігранта» («легального» чи «нелегального» за ситуацією). Як бачимо сучасний світ майже цілком соціалізовано.

Тому ми стверджуємо, що міграційне переміщення відбувається в обох просторах, географічному і соціальному, одночасно і нерозривно.

Виходячи з вище викладеного, на нашу думку, з синтетичної позиції міграція має розглядатися як соціо-географічне переміщення, що відбувається між різними соціальними системами і призводить до змін цих систем.

Важливо зазначити, що ми не виділяємо соціальне переміщення як вид міграційного руху, а підкреслюємо соціо-географічну природу міграцій.

Окрім огляду наявних наукових проблем в аспекті розуміння сутності та причинно-наслідкових зв'язків міграції, в даній роботі хотілося б наголосити, що ця проблема значною мірою є й проблемою онтологічною. Її подальшу розробку актуалізують й політичні та економічні реалії. Україна прагнучи до інтеграції в євроспільноту, змушена приймати її стандарти в законодавчій сфері, але не має теоретичних основ для прогнозування наслідків запровадження цих стандартів в українських умовах. Тим паче, що Європейський Союз ще не закінчив вироблення спільних засад міграційної політики. Демографічні реалії та економічні потреби Євросоюзу, так само як і міркування внутрішньої та зовнішньої безпеки, потребують його подальшої активізації. Якщо в докризові часи дедалі очевиднішою була європейська тенденція до заохочення іммігрантів, передовсім висококваліфікованих, без чого ЄС не зможе укріпитися як конкурентоспроможний світовий центр [7], то сучасний період економічної кризи і політичних криз в Північно-африканських країнах та на Близькому сході спонукав до більш жорсткого контролю за доступом на територію. Це продемонструвало, що основним підходом в розробці міграційної політики стає забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки.

Зрозуміло що, зміни в міграційній політиці найближчих сусідів дуже швидко позначаються на міграційних процесах в Україні, тому конче необхідним є детальне вивчення їх досвіду. Але досвід управління міграціями не може бути просто взятим з одного контексту і перенесений до іншого. Його успішна адаптація вимагає ретельного відбору елементів, які відповідають конкретним історичним та соціально-економічним умовам кожної країни.

Актуальності теоретичному аналізу міграції і поглибленню розуміння її сутнісних рис додає і те, що, як зазначає Д. Массей, серед сучасних міграційних теорій є такі, що адекватні міграційним процесам в одній країні і зовсім не адекватні процесам в іншій. В результаті більшість політиків базують свої дії на хибних припущеннях і уявленнях [8].

Висновок: На останок, хотілося б зазначити, що хоч в Україні і склалась традиція своєрідного розуміння марксистського процесу пізнання, яка передбачає послідовність «спочатку практика потім теорія», на даний момент саме теорія має потенціал до переведення кількості в якість. Це твердження стосується як самої теорії, яка завдяки нагромадженню даним має вийти на новий рівень розуміння процесу, так і її здатності до приборкання стихії багатомільйонних антропотоків.

Тому саме теоретичні конструкти мають бути основою для подальшого дослідження будь-яких об'єктів, тим більш у складній сфері соціо-географічних переміщень.

Соціологія є наукою мультипарадигмальною, і розгляд складних соціальних явищ в різних парадигмах є безумовно цікавим і перспективним. Цікавим і перспективним є, запропонований зокрема Томасом Файстом, розгляд міграції за допомогою теорій різного рівня. Але використання в аналізі одного явища термінології різних теорій підвищує вірогідність некоректного їх застосування, що є недопустимим.

Можливо, теоретикам варто зосередитись на виборі однієї соціологічної теорії для аналізу і формування адекватного розуміння сутності міграційних процесів. Виходячи з викладеного, такою теорією може стати теорія соціального переміщення, або розробка на її базі окремої теорії міграційних переміщень.

Література

1. Baubock R. The Integration of Immigrants / Rainer Baubock. – Council of Europe, CDMG(94)25E - Strasburg, 1994. – 49p
2. Faist, T. The Volume and Dynamics of International. Migration and Transnational Spaces. /Tomas Faist. - New York: Oxford University Press, 2000
3. Бауман З. Индивидуализированное общество. / Зигмунт Бауман. / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева - М. : Логос, 2002. – 390с
4. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире./ Иммануэль Валлерстайн. / Пер.с англ. П.М.Кудюкина. Под общ.ред.канд.полит.наук Б.Ю.Кагарлицкий - . СПб. Университетская книга, 2001. – 416с.
5. Макеев С.А. Социальные перемещения в крупном городе / С.А. Макеев. - АН УССР. Ин-т философии; Отв.ред. В.И.Тарасенко. – Киев: Наук. Думка, 1989. – 152.с.
6. Малиновська О.А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями / О.А. Малиновська. — К. : НАДУ, 2004. — 235с.
7. Малиновська О.А Формування спільної міграційної політики Європейського союзу / Малиновська О.А. //Стратегічна панорама. – 2006 – № 2.– С. 142-151
8. Массей Д. Синтетическая теория международной миграции/ Дуглас Массей. // Мир в зеркале международной миграции: Научная серия: Международная миграция населения:Россия и современный мир / Гл. ред. В.А. Ионцев. - М.: МАКС-Пресс, 2002. - Вып. 10. - С. 132-148
9. Ноздріна Н.Н. Применение методов системного анализа при изучении миграции населения: Препр./Н.Н. Ноздріна. - Всес. Науч.-исслед. Ин-т системных исслед. – М., 1978. – 73 с.
10. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения./ В.И. Переведенцев – М., 1975
11. Прибыткова И.М. Трудовая миграция населения Украины в условиях трансформации экономических и общественных отношений / Прибыткова И.М. // Трудовая миграция в СНГ: социальные и экономические эффекты. Отв.ред.Ж.А.Зайончковская. М.,2003 – С.25-68.
12. Прибыткова И. М. Пространственная самоорганизация населения: теоретико-методологические предпосылки исследования. /Ирина Прибыткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. - № 4. – С. 84-98.
13. Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності / Анатолій Ручка. // Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред.. А Ручки. – К.:Інститут соціології НАН України, 2002. – 315 с. 10-98
14. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения : прогнозы, факторы, политика / Л. Л. Рыбаковский; Отв. ред. Т. И. Заславская; АН СССР, Ин-т социол. исслед. – М. : Наука, 1987. – 199 с.
15. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992..
16. Хомра А.У. Миграция населения: Определители, типология, направления развития / Хомра А.У. // Демографические проблемы социалистического общества: Сб. ст..

/АН СССР; Науч. совет "Проблемы демографии и трудовых ресурсов"; Отв. ред. В.С. Тешенко – М.: Наука, 1991. – С.65-74

17. Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. / Н.А. Шульга. - К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 700 с.

18. Юдина Т.Н. О социологическом анализе миграционных процес сов/ Юдина Т.Н. // Социол. исслед. - 2002. - N 10. - С.102-109.